

اصلاحات ارضی؛ از رویا تا واقعیت

۹ خرداد ۱۳۹۴ ساعت ۲۲:۲۲

اصلاحات ارضی در ایران موجب به هم ریختگی نظام کشاورزی سنتی شد و روابط مالک و زارع را به هم ریخت، بدون آنکه سیستم جدیدی برای کشاورزی پی ریزد و مانع از سقوط کشت و کار آنها شود.

روز ۴ خرداد ۱۳۳۹ فرمان اجرای قانون اصلاحات ارضی از سوی شاه صادر شد.

مسئله اعطای زمین به کشاورزان یکی از اصولی بود که بعد از انقلاب کمونیستی ۱۹۱۷ روسیه، همواره از طریق احزاب کمونیست جهان مطرح می شد و کوشش می گردید تا از این طریق «کشاورزان و دهقانان رنج کشیده» کشورهای جهان سوم به ایدئولوژی کمونیستی گرایش یابند.

البته مسئله بهبود وضعیت کشاورزان ایران از زمان مشروطه همواره مورد توجه رجال و بزرگان کشور قرار داشت ولی مشکلات سیاسی و بحران های موجود باعث می شد تا دولت ها و مجلس از پرداختن به این امر باز بمانند.

پس از شهریور ۱۳۲۰ و تشکیل حزب کمونیست در ایران از مسئله اعطای زمین به کشاورزان همواره در جهت مبارزه با دولت ها استفاده می شد. به طوری که در سال ۱۳۲۵ ش فرقه دموکرات آذربایجان پس از اعلام استقلال، قوانین اصلاحات ارضی را تنظیم و تصویب نمود.(۱)

مجموع این مسائل و بروز جنگ سرد، بلوک غرب را واداشت تا به منظور جلوگیری از گسترش ایدئولوژی کمونیستی در کشورهای مجاور و همسایه شوروی، طرح ها و راهکارهایی را بیندیشند.

یکی از این راهکارها تغییر نظام سنتی کشاورزی و اعطای زمین به کشاورزان بود تا از طریق اعطای وام های دولتی و واگذاری ماشین های مکانیزه کشاورزی بتواند وضعیت زندگی دهقانان و کشاورزان را بهبود ببخشد.

بدین منظور طرح اجرای اصلاحات ارضی به عنوان عامل بازدارنده نفوذ کمونیسم در ایران در دستور کار امریکاییان قرار گرفت. البته طراحان سیاست خارجی امریکا می خواستند برای اجرای برنامه های آتی خود از قبیل سرمایه گذاری مؤسسات مالی و صنعتی کشاورزان امریکایی و فروش محصولات خود راهکارهایی نیز بیابند، تا از طریق ایجاد بازار کار ارزان، کشاورزان خرده پای

را که جهت کسب و کار ناچار به مهاجرت به حاشیه شهرها می‌شوند جذب کرده و تولیدات خود را به حد اشباع برسانند و از طریق ایجاد جمعیت جدید شهرنشین بازار فروش محصولات خود را بالا برند. (۲)

نقطه شروع

در سال ۱۳۲۸ شاه به ایالات متحده سفر می‌کند و در آنجا به جای کمک اقتصادی به وی توصیه می‌شود که اصلاحات را آغاز کند. «جیمز آلن بیل» در تشریح نتیجه این سفر می‌نویسد: «محمدرضا شاه در ۲۲ دی ۱۳۲۹ خواستار نشستی با حضور نخبگان سیاسی شد و در این نشست خطاب به آنها گفت که در ۹ سال اخیر حرف بسیار زده شده اما کاری صورت نگرفته است.

وی ابراز داشت که اکنون زمان اصلاح است.» شاه در این جلسه برای نخستین بار از عدالت اجتماعی سخن به میان آورد و در برآمدن برابری در مالکیت تاکید می‌کند.

وی در نخستین گام فرمان واگذاری اراضی سلطنتی به کشاورزان را صادر می‌کند. این نخستین گام از بزرگترین اقداماتی بود که سال‌ها بعد در قالب انقلاب سفید، به نام «اصلاحات ارضی» خوانده شد و تغییرات عمیق و گاه دردناکی را در ایران به وجود آورد.

انقلاب سفید علیرغم اینکه در قالب لایحه ای ۱۲ ماده‌ای ارائه شده بود بر نخستین ماده خود یعنی اصلاحات ارضی تاکید بیشتری داشت.

بدین ترتیب دولت منوچهر اقبال لایحه اصلاحات ارضی را جهت تصویب به مجلس ارائه نمود اما این لایحه با مخالفت اکثریت نمایندگان که خود از زمینداران و مالکان بزرگ بودند رو به رو شد. جالب آنکه پس از واگذاری زمینهای غصبی رضاشاه به پسرش محمد رضا شاه، او بزرگترین مالک کشور به حساب می‌آمد و بدیهی بود که مدتها خود مانع اصلی بود. بدین منظور طرحی اندیشیده شد تا املاک شاهی تحت عنوان بنیاد پهلوی قرار گرفته مورد این اصلاحات قرار نگیرد.

*مخالفت آیت الله بروجردی

بزرگترین و مهمترین مانع در مقابل این طرح امریکایی عالم عالی قدر آیت الله العظمی بروجردی برجسته ترین مرجعیت شیعیان در قم بود که ریاست حوزه علمیه قم را نیز به عهده داشت و با این اصل شرعی که مردم اختیار دارایی خود را دارند به جنگ امریکاییان و دولتهای دست نشانده آنان رفت و موقتاً آنان را به عقب نشینی واداشت. (۳)

مرحوم حبیب الله عسکراولادی در کتاب خاطرات خود، درباره کشمکش شاه و آیت الله بروجردی بر سر اصلاحات ارضی می‌نویسد:در سال های دهه ۱۳۳۰ یکی دو مقاومت نسبتاً غیرعلنی از جانب آیت الله العظمی بروجردی علیه حکومت پهلوی ظهور پیدا کرد. موضوع همان اصلاحات ارضی و تصوراتی بود که شاه از خطر کمونیست ها داشت، مبنی بر اینکه ممکن است طرفداران شوروی یک انقلاب کارگری یا طرفداران چین یک انقلاب کمونیستی در ایران به راه بیاندازند.

این نگرانی او را وادار کرد که به سراغ اصلاحات ارضی برود و برای همین فکر کرده بود که باید اول مراجع تقلید را در این باره

قانع کند زیرا بدون رضایت حوزه های علمیه یا حداقل سکوت آنها نمی توانست این مساله را پیش ببرد. به همین دلیل وقتی با لطایف الحیل موضوع را نزد آیت الله بروجردی مطرح کردند، آقا فرمودند: "ایشان (شاه) چه کاره اند که این کار را بکنند؟ ایشان یک مقام غیر مسئول اند در قانون اساسی. اگر سلطنت شان بر اساس قانون اساسی است، قانون اساسی ایشان را یک مقام غیر مسئول می داند."»

یک مرحله دیگر آمدند و به ایشان گفتند: «در بعضی از کشورهای اسلامی این کار شده است» نقل است که ایشان فرمودند: «در آن جاها اول راجع به حاکم فکر کرده اند، دوم این سلطنت را کنار گذاشتند و جمهوری کردند.» همین موضع گیری های آیت الله بروجردی باعث شد رابطه بین مرجع تقلید و شاه تیره شود.....

شاه جهت مقابله با این وضعیت و مهار مخالفت علمای قم، اردشیر زاهدی را به نجف فرستاد تا با جلب نظر مثبت آیت الله حکیم در مورد اصلاحات ارضی جهت انجام کار خود تأییدیه بگیرد. اما آیت الله حکیم نیز نظر علمای قم را تأیید نمود. (۴) بدین ترتیب دولت انجام اصلاحات ارضی را تا بعد از فوت آیت الله بروجردی به تأخیر انداخت.

همزمان با فوت آیت الله بروجردی دموکرات ها در امریکا روی کار آمدند و از طرح اصلاحات ارضی امینی به عنوان آریستوکرات و زمیندار متجدد حمایت کردند و شاه را تحت فشار قرار دادند که بر خلاف میل خود علی امینی را به صدارت برگزیند. (۵)

امینی در نخستین قدم خود از امریکاییان خواست تا شاه را از هرگونه مداخله ای در امور باز دارند و از او فرمان انحلال مجلسین را بگیرند. (۶)

او سپس به قلع و قمع مخالفین داخلی پرداخت و حسن ارسنجانی یکی از چپ گرایان پرشور موافق اصلاحات ارضی را به وزارت کشاورزی برگزید. ارسنجانی بلافاصله لایحه اصلاحات ارضی را تهیه و در ۳۸ ماده برای شاه فرستاد و پس از تصویب آن به طور قانونی و رسمی از شهرستان مراغه آغاز به کار کرد. (۷)

او به منظور مبارزه به فئودالهای بزرگ دستور داد تا کلیه مصوبات انتقال زمین پس از تصویب لایحه اصلاحات ارضی لغو گردد تا بزرگ مالکان از انتقال زمینهای خود به فرزندان، همسران، اقوام و یا اشخاص مورد اعتماد باز مانند. (۸) در اولین مرحله به صورت محدود علی امینی طرح اصلاحات ارضی را در املاک موروثی خود لشت نشاء آغاز کرد و در مرحله دوم و به صورت بسیار وسیع تر این طرح در منطقه پرمحصول شمال غربی آذربایجان «مراغه» انجام شد.

حسن ارسنجانی اعلام نمود که کلیه افرادی که پس از تصویب قانون املاک، اموال و مزارع خود را به نام فرزندان خود کردند، اخلاغر و خائن می باشند و می بایست مورد مجازات قرار بگیرند. بدین منظور بلافاصله فئودالهای بزرگ منطقه مراغه خود داوطلبانه مجری برنامه اصلاحات ارضی گشتند. (۹)

در روز سه شنبه ۲۲ اسفند ۱۳۴۰ محمدرضا پهلوی با قطار ویژه سلطنتی عازم مراغه شد و به روستای «ورجوی» رفت تا نمایش واگذاری املاک مزروعی به دهقانان را انجام دهد.

او پس از قرار گرفتن در جایگاه خود در حالی که خبرنگاران خارجی از وضعیت رقت بار کشاورزان این روستا عکس می گرفتند گفت: «... من خودم ده سال مأمور اجرای اصلاحات ارضی بودم ...» (۱۰) این سخنان در حالی گفته می شد که او خود بزرگترین مالک ایران بود که توانسته بود املاکش را تحت عنوان بنیاد پهلوی محافظت کند. او سپس به سینه خود و وزیر کشاورزی مدال اصلاحات ارضی زد و خود را منجی و مأمور اصلاحات ارضی دانست. (۱۱)

نتیجه طرح اصلاحات ارضی

اصلاحات ارضی در ایران موجب به هم ریختگی نظام کشاورزی سنتی شد و روابط مالک و زارع را به هم ریخت، بدون آنکه سیستم جدیدی برای کشاورزی پی ریزد و مانع از سقوط کشت و کار آنها شود. بنابراین جامعه کشاورزی ایران دچار یک سردرگمی شد به طوری که کشاورزانی که نمی توانستند بذر و آب و کود کافی به دست آورند به دلیل فقر به حاشیه شهرها مهاجرت کردند. در خلال اصلاحات ارضی زندگی کشاورزان تغییری نکرد و زمینه های آموزشی در جهت پیشرفت تولید محصولات صورت نگرفت. هیچ گونه وام و ماشین آلات ضروری جهت ازدیاد محصول زیر کشت آنان داده نشد و در نهایت سیستم زندگی شهرنشینی در روستاها گسترش یافت و درهای روستاها به روی محصولات امریکایی باز شد ... و مشکلات و عوارض شهری و سرخوردگی روستاییان موجب ایجاد قشرهای حاشیه نشین در شهرها شد. (۱۲)

«اریک هوگلند» کارشناس انگلیسی که در دهه ۱۳۵۰ موضوع اصلاحات ارضی در ایران را مطالعه کرده، می نویسد: «موفقیت طرح اصلاحات ارضی از لحاظ منفعت برای دهقانان مشمول قانون صفر بود... اصلاحات ارضی ایران در حقیقت یک برنامه محافظه کارانه بود که مزایای مثبت معدودی داشت... اکثر روستانشینان از نظر موقعیت اقتصادی بهتر از سال های پیش از اجرای برنامه نبودند. یکی از بزرگترین مشکلات بر سر راه این طرح فقدان مطالعات جامعه شناختی و اجرای ناقص بود. بسیاری از دهقانان یا زمین به دست نیاوردند و یا صاحب زمین نامرغوب شدند. بسیاری از زمین ها نیز کوچک بود و درآمد حاصل از آن کفاف نمی داد. در ضمن ساختارهای اجتماعی روستا دستخوش تحول شد و طبقات جدیدی به وجود آمدند از جمله کدخدایان و سر بنه های سابق که با سهم بیشتری که نصیبشان شده بود اینک مرفه شده و بر روستا تسلط پیدا کرده بودند. آنها از طریق اعطای وام به دهقانان کم درآمد زمین های بیشتری نیز به چنگ آوردند. عمده ترین پیامد برنامه اصلاحات ارضی آن بود که دولت قدرت سیاسی خود را جایگزین قدرت زمین دار در روستاها کرد. سپاه بهداشت، دانش و... سازمان های دولتی و نهادهای روستایی و ژاندارمری نیز هر یک قدرت دولت مرکزی را در روستاها تحکیم کردند که همین امر موجب نارضایتی بسیاری از دهقانان شد. نقل قول از دهقانانی که از وضع موجود ناراضی بودند بسیار است. دولت متوجه نبود که ساختاری چند هزار ساله از رابطه مالک و دهقان که هر دو در آن خیره شده بودند را از هم پاشیده است و در مقابل نتوانسته جایگزینی مناسب برای آن تعریف کند.»

به گفته جیمز آلن بیل در کتاب «سیاست در ایران»... بسیاری از کشاورزان تهیدست که برای باز پرداخت قسط زمین های خود وام دریافت کرده بودند آن را صرف خرید لباس یا رادیوی ترانزیستوری کرده بودند. مساله ای که دولت را برای تامین مخارج طرح با دشواری های جدی روبرو کرد. بسیاری از کارشناسان معتقدند که پدیده حاشیه نشینی که در دهه ۱۳۵۰ به اوج خود رسید و نارضایتی های عمومی که عاقبت منجر به انقلاب اسلامی شد ریشه در انقلاب سفید و عدم درک رژیم سابق نسبت به ملتی داشت که بر آن حکومت می کرد... (۱۳)

پی نوشت:

۱. عباس خلجی، اصلاحات امریکایی و قیام ۱۵ خرداد، ص ۷۱.
۲. عبدالعلی لهسانی زاده، تحولات اجتماعی در روستاهای ایران، ص ۱۴۵ - ۱۴۹.
۳. عبدالهادی حائری، آنچه گذشت ... نقشی از نیم قرن تکاپو، ص ۳۴۹.
۴. عبدالرضا هوشنگ مهدوی، انقلاب ایران به روایت بی بی سی، ص ۱۱۳ - ۱۱۴.
۵. روزنامه اطلاعات، ۱۷ شهریور ۱۳۴۰.
۶. روزنامه اتحاد ملی، «اسراری از نخست وزیری علی امینی»، ۱۲ خرداد ۱۳۴۰.
۷. روزنامه کیهان مورخ ۲۵/۱۰/۱۳۴۰ و ۲۰/۱۰/۱۳۴۰.
۸. همان، ۳۰/۱۰/۱۳۴۰.
۹. روزنامه کیهان ۱۴/۱۲/۱۳۴۰.
۱۰. همان، ۲۲/۱۲/۱۳۴۰.
۱۱. همانجا.
۱۲. ابراهیم فیوضات، دولت در عصر پهلوی، ص ۱۰۷ - ۱۰۸.
۱۳. اریک ج. هوگلند، زمین و انقلاب در ایران، ترجمه: فیروزه مهاجر، نشر شیرازه، چاپ اول

منابع:

- موسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران
- سایت تاریخ ایرانی
- مرکز اسناد انقلاب اسلامی
- علی امینی به روایت اسناد ساواک، مرکز بررسی اسناد تاریخی، مقدمه کتاب
- آرشیو اسناد موسسه مطالعات و پژوهشهای سیاسی

آدرس مطلب :

<https://www.cafetarikh.com/news/۲۲۷۳۲/واقعیت-رویا-ارضی-اصلاحات>